

Grzegorz Kaszyński

Czy graffiti z Aleksamenosem stanowi dowód ukrzyżowania Jezusa?

WIELU zwolenników poglądu, że Jezus został stracony na krzyżu dużą wagę przywiązuje do odkrytego w 1857 roku graffiti Aleksamenosa, ponieważ ich zdaniem jest to graficzny dowód na rzecz jego ukrzyżowania. Z tej przyczyny wysuwają zarzut pod adresem dra Gunnara Samuelssona (Wydział Literatury, Historii Idei i Religioznawstwa, Uniwersytet Goteborski, Szwecja), który odrzucił ten tradycyjny pogląd, że *nie odniósł się do tego odkrycia w swej książce **Crucifixion in Antiquity** (2011¹, 2013²)*.

Zacznijmy od skomentowania tego zarzutu. Każdy, kto przeczytał tę książkę, powinien wiedzieć, że omawia ona dane z okresu ok. 800 r. p.n.e. - I wiek n.e. W związku z tym Samuelsson zamieścił następującą uwagę w swej książce:

Obrazowe ujęcia śmierci Jezusa są opuszczone po prostu z uwagi na to, że nie stanowią literatury i najwyraźniej są późniejszej daty. Dostępne opisy śmierci Jezusa (zob. np. REFSUM, *Kors/krucifix*, I.10-13) mogą jednak wносить pewną wiedzę, jeśli są wczesnego pochodzenia i nie stanowią afektacji [manifestacji przesadnych uczuć] w narastających teologicznych tradycjach chrześcijańskich dotyczących śmierci Jezusa. Odnosi się to również do tzw. *staurogramu* występującego we wczesnych chrześcijańskich rękopisach.¹

¹¹⁴ Ibid., 32.

¹¹⁵ Pictorial descriptions of the death of Jesus are also left out simply by the fact that they are not literary and apparently are of later date. The known depictions of the death of Jesus (see, e.g., REFSUM, *Kors/krucifix*, I.10-13) may, however, add some knowledge if they are shown to be early and not affected by the growing Christian theological traditions concerning the death of Jesus. This is also true regarding the so-called *staurogram* found in early Christian manuscripts (see, e.g., HURTADO, *The Earliest Christian Artifacts*, 135-54).

¹¹⁶ These texts as well as their non-Christian parallels and pictorial descriptions up to the time of Constantine will be the subject of a separate and methodologically different study.

W następnym przypisie Samuelsson dodał, że te sprawy ‘będą przedmiotem oddzielnego i metodologicznie innego studium’. Dlatego niezadowolenie krytyków jest niezrozumiałe.

W 2012 roku prof. Gunnar Samuelsson wypowiedział się zwięźle na temat graffiti z Aleksamenosem na łamach jednego ze swoich artykułów:

Można jednak zauważyć, że dziwnie napisany tekst nie wspomina o Jezusie ani o wierze chrześcijańskiej. Nie można wykluczyć możliwości, że napis przedstawia akt kultu egipskich bogów, takich jak Anubis lub Set, lub człowieka biorącego udział w gnostycznej ceremonii z udziałem postaci z końskim łbem. Dziwny znak w prawym górnym rogu [tj. „Y”] może na to wskazywać. W obrębie gnostycyzmu setiańskiego modlono się do boga Tyfona--Seta, który jako symbol miał głowę osła i od czasu do czasu miał Ypsilon po prawej stronie głowy.²

¹ SAMUELSSON, *Crucifixion in Antiquity: An Inquiry into the Background and Significance of the New Testament Terminology of Crucifixion*, Introduction, Mohr Siebeck, Tübingen 2011, s. 24, przypis 115.

² SAMUELSSON, „Crucifixion in Early Christianity”, *Society of Biblical Literature*, 2012, s. 14, https://www.academia.edu/4167205/Crucifixion_in_Early_Christianity ⁴⁻⁰⁸⁻²⁰¹⁸.

Dr Iza Elżbieta Smolińska (Pracownia Języka i Kultury Arabskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) donosi: „Krzyż widlasty w kształcie litery Y wykorzystywali w swej filozofii pitagorejczycy. Odzwierciedlał on możliwość wyboru jednej z dwóch dróg w ludzkim życiu” (SMOLIŃSKA, *Symbolika krzyża w arabskiej literaturze religijnej i obrzędów Koptów*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2008, s. 48).

Z kolei 21 listopada 2017 roku w swoim facebook'owym wpisie „Co robi Aleksamenos?” Samuelsson napisał³:

In this paper, I will address four questions regarding the interpretation of the graffito. First, what makes it (anti-) Christian? I will assess the crucial link between the graffito and Christianity in imperial Rome. Second, what constitutes the connection between the graffito and onolatry, i.e., donkey worship? I will evaluate the visual content of the rudimentary graffito. Third, is the assumed execution scene of the graffito analogous with textual descriptions of assumed crucifixions from the same era and the geographical vicinity of the graffito? I will consider the *modus operandi* of the assumed crucifixion. Fourth, what is the archaeological context of the graffito? I will read the graffito in the light of other graffiti. Each of the four sections holds the power to alter the dominating interpretation and convey thus important connections to be made. If all four fail to lend support to the interpretation that is connected to the core of the understanding of early Christianity it will have far-reaching consequences. The present paper will argue that this might be the case.

W tym opracowaniu zostaną poruszone 4 kwestie związane z interpretacją tego graffiti. **Pierwsza:** Czy jest to (anty) chrześcijanin? Ocenę kluczowy związek między tym graffiti a chrześcijaństwem w cesarstwie rzymskim. **Druga:** Czy istnieje związek między tym graffiti a onolatrią, tj. kultem osła? Ocenę wizualną treść tego prymitywnego graffiti. **Trzecia:** Czy domniemana scena egzekucji na tym graffiti jest analogiczna z tekstami opisującymi domniemane ukrzyżowania z tej samej ery i geograficznego sąsiedztwa tego graffiti? Rozważę *modus operandi* domniemanego ukrzyżowania. **Czwarta:** Jaki jest kontekst archeologiczny tego graffiti? Będę czytał to graffiti w świetle innych graffiti. Każda z tych czterech dziedzin jest władna zmienić dominującą interpretację i przekazać tak ważne związki, które należy wskazać. Jeśli wszystkie cztery nie będą wspierać interpretacji związanej z rdzeniem zrozumienia wczesnego chrześcijaństwa, będzie to miało daleko idące konsekwencje. To opracowanie będzie dowodziło, że może tak być.

Epigrafik prof. Bradley H. McLean (Knox College, Kanada) uważa, że graffiti z Palatynu przedstawia „Chrystusa **lub** Anubisa”⁴. Istnieje też teoria pośrednia głosząca, że graffiti ukazuje „Anubisa-Christosa” i odzwierciedla heretyckie wierzenia gnostyków (Charles W. King⁵). Inna interpretacja głosi, że przedstawia ono gnostyckiego czciciela Setha-Tyfona (np. Richard Wünsch⁶, Moriz Haupt, Peter-Ben Smit, Hagit Amirav⁷). Generalnie rzecz biorąc właśnie taka jest sytuacja w naukowej literaturze przedmiotu: istnieją zwolennicy i przeciwnicy rozumienia tego graffiti jako karykatury Chrystusa. **Osobiście nie opowiadam się ani za Chrystusem, ani za Anubisem, ani za Setem-Tyfonem, bo dla mnie nie jest do końca jasne, co dokładnie wyraża ta scena. Każda z tych interpretacji ma punkty słabe, dlatego nie traktuję żadnej z nich jako „jedynie słusznej”.**

³ <https://www.facebook.com/events/1667380396900421/>.

⁴ McLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*, The University of Michigan Press, 2002, s. 208, <https://books.google.com/books?id=x2AD3M77TgMC>²⁶⁻¹¹⁻²⁰¹⁴. „(...) jest bardziej prawdopodobnie sceną z gnostyckiego kultu, przedstawiającą egipskiego boga Anubisa” (John H. MIDDLETON, *The Remains of Ancient Rome*, t. 1, Adam and Charles Black, London 1892, s. 209, kursywa w oryginale, <https://archive.org/details/remainsofancient01midd>²⁷⁻¹¹⁻²⁰²³). „(...) graffiti (...) uważa się za najwcześniejsze przedstawienie Ukrzyżowania. Jednak nowsze badania wykazały, że nie jest to karykatura, ale przedstawienie gnostyka oddającego cześć swojemu bóstwu z głową szakala” (*A Handbook of Rome and its Environs*, wyd. 14, John Murray, London 1888, s. 94, <https://books.google.pl/books?id=ph0odByMOQYC>²⁶⁻¹¹⁻²⁰²³).

⁵ KING, *The Gnostics and Their Remains, Ancient and Mediaeval*, London: Bell and Daldy – Cambridge: Deighton, Bell, & Co., 1864, s. 90, 91, <https://archive.org/details/KingCWTheGnosticsTheirRemainsAncientMedieval1864>³⁰⁻¹⁰⁻²⁰²⁵). W wyd. 2 z 1887 (David Nutt, London), s. 229, 230, <https://archive.org/details/ult.gnostics0000cwiki>³⁰⁻¹⁰⁻²⁰²⁵.

⁶ WÜNSCH, *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*, B. G. Teubner, Leipzig 1898, s. 110-112, <https://wdl.warburg.sas.ac.uk/object-wdl-awm-aajg>²⁶⁻¹¹⁻²⁰²³.

⁷ SMIT – AMIRAV, „Chapter 10: The Naked Demon: Alternative Interpretations of the Alexamenos Graffito” w: Hector M. PATMORE – Josef LÖSSL, *Demons in Early Judaism and Christianity: Characters and Characteristics*, Ancient Judaism and Early Christianity, Vol. 113, Brill, Leiden-Boston 2022, s. 214-232, https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/222624523/The_Naked_Demon.pdf²⁷⁻¹¹⁻²⁰²³.

Fiński emer. prof. Heikki Solin (Uniwersytet Helsiński) nie klasyfikuje graffiti Aleksamenosa jako karykatury Chrystusa. Słusznie uwzględnia ważną okoliczność:

Chrześcijanie nigdy nie używali publicznie krzyża w jakiejkolwiek formie przed Konstantynem.⁸
I cristiani non usarono mai pubblicamente la croce sotto nessuna forma prima di Constantino.

Na ten sam problem, który stawia pod znakiem zapytania antychrześcijański wydźwięk tego graffiti, zwrócił też uwagę węgierski prof. György A. Németh (Eötvös Loránd University, Budapeszt):

Z chronologicznego punktu widzenia bardzo trudno jest podtrzymywać tę drugą możliwość [że jest to karykatura ukrzyżowania Jezusa], bo wiadomo, że krzyż nie był jeszcze używany jako symbol chrześcijański w II/III wieku.⁹

Chronologically it is very difficult to support this latter possibility, since we have seen that the cross was not yet used as a Christian symbol in the 2nd/3rd century.

wymiar oryginalny: ~34 x 38 cm

<https://www.flickr.com/photos/jasonmkelly/8307126708>

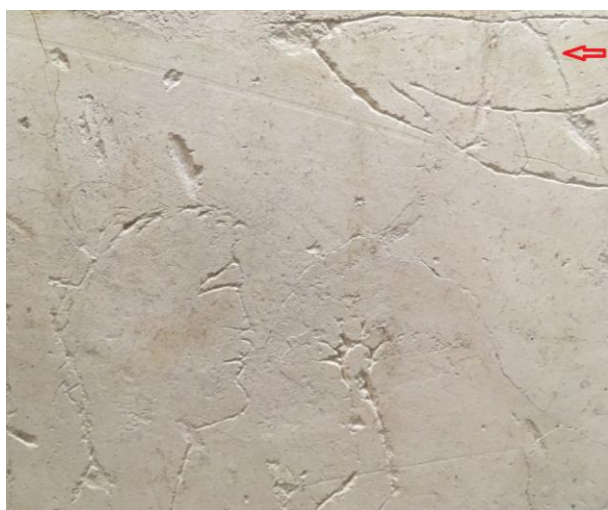
⁸ SOLIN i Marja ITKONEN-KAILA (wyd.), **Graffiti del Palatino, I: Paedagogium**, Acta Institutum Romanum Finlandiae, Helsinki 1966, s. 46, 210.

⁹ NÉMETH, „The Horse Head Demon [Demon z głową konia]”, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, Universitat de Barcelona, Nr XI, 2013, s. 161 [153-162], <http://okort.btk.elte.hu/SEB.pdf>.

Być może to graffiti ukazuje *podwieszono* ramię pod poprzeczką. Opieram się tutaj na oglądzie różnych zdjęć. Ale ponieważ nie polegam na czarno-białych reprodukcjach w swoich osądach (dla mnie jest to oznaka nieprofesjonalizmu), dlatego dopuszczam, że mogę się całkowicie mylić w swej interpretacji, bo osądy opierane na oku nie zawsze muszą być trafne. Najlepiej byłoby spojrzeć na to graffiti w realu, z bliska, ale nie mam takiej możliwości.

Jeśli jest to autentyczna kreska (=sznur), którą sporządził starożytny grafciarz, to musiał chcieć zawrzeć ten szczegół na tym obrazie. Jeśli jest to autentyczna kreska, wtedy nie może to być scena ukrzyżowania Jezusa, bo jego ręce zostały przybite *gwoździami* (Jn 20:25). Oczywiście dobrze rozumiem naturę obrazów graffiti, dlatego nie stawiam twardo czy dogmatycznie tezy, że na tym graffiti ramiona są podwieszono na sznurze, lecz miękko. Chciałbym, aby czytelnik raczej bazował na swoim oku lub na zdaniu tych epigrafików czy archeologów, którzy poświęcili dużo więcej czasu na zbadanie tego tematu niż ja. Ja mam bardziej zacięcie lingwistyczne niż archeologiczne.

Tak czy inaczej, mówienie o tym graffiti jako dowodzie ukrzyżowania Jezusa jest błędem metodologicznym, ponieważ w naukowej literaturze przedmiotu (a nie prasie wyznaniowej) utrzymują się *spolaryzowane* opinie. I tak jak wielu zwolenników ukrzyżowania bez przedstawienia żadnych rzeczowych argumentów na korzyść swego stanowiska sądzi, że przeciwnicy krzyża ignorują Chrystusową interpretację tego graffiti, na takiej samej zasadzie można powiedzieć, że zwolennicy krzyża ignorują zdanie uczonych będących przeciwnikami Jezusowej interpretacji tego graffiti.

<https://variantreadings.files.wordpress.com/2018/06/alexamenos.jpg>

UWAGA: Brent Nongbri, autor tego zdjęcia, napisał o nim: „Przez większą część ostatnich 15 lat to graffiti wisało dość wysoko na ścianie w pomieszczeniu o słabym oświetleniu, co udaremniało wszelkie moje próby zrobienia przyzwoitych zdjęć. Ale teraz graffiti ma nowy dom na wysokości oczu z niemal idealnym oświetleniem. Graffiti można teraz łatwo zbadać i sfotografować z całkiem ładnymi szczegółami. Zdjęcie prezentowane w tym poście jest całkowicie nieskażone”.

Wedle mojej wiedzy dane historiograficzne z patrystyki pokazują, że w *II wieku ludzie uważający siebie za chrześcijan pisali o różnym kształcie stauros* (omawiam ten temat szerzej w artykule „Wzmianki na temat *stauros* z II i III wieku”¹⁰). *Istota rzeczy tkwi w tym, że takie późniejszej daty świadectwa mogą wyrażać czyjeś przekonania religijne, ale niekoniecznie twarde fakty.* Dlatego nawet gdyby chrześcijańska wizja tego graffiti była poprawna, dowodziłoby ono tylko tyle, że ów starożytny graficiarz wierzył, że *Jezus został ukrzyżowany i że był Bogiem*, ale nie byłby to dowód ukrzyżowania *Jezusa*. Aby mówić o dowodzie na rzecz ukrzyżowania musiałby to być taki, który nie budziłyby *uzasadnionych wątpliwości wśród uczonych* i najlepiej żeby pochodził z I wieku.

¹⁰ <https://archive.org/details/wzmianki-z-II-i-III-wieku-na-temat-stauros>.

PRZYKŁADY SCEPTYCZNYCH OPINII UCZONYCH NA TEMAT TEGO GRAFFITI

archeolog i biblista **prof. Jack Finegan** (1908-2000)
The Pacific School of Religion, Berkeley, st. Kalifornia, USA

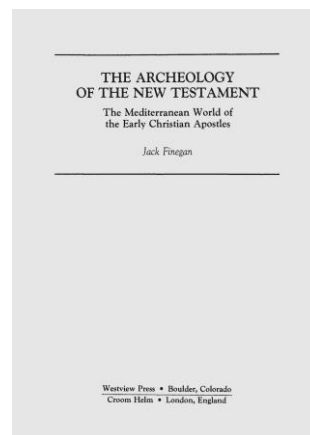
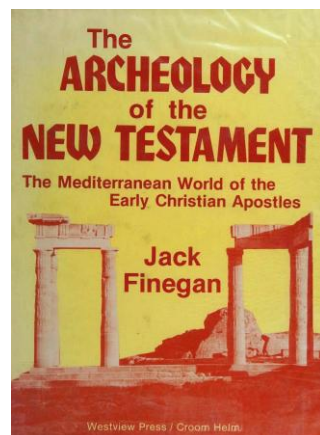
Czy jest to sarkastyczna karykatura ukrzyżowania Chrystusa, czy też ma ono inne znaczenie – zapewne przedstawia bóstwo setyjskich gnostyków – **nie jest pewne**.

228 IN ROME

originally to the imperial palaces above. On the walls are numerous graffiti, including the word Paedagogium, by which term this building is commonly known. Whether the building was in fact a school for pages of the imperial household, as the word properly means, or a structure for some other use, is not certain. Among the graffiti is a drawing (now in the *Thermae Museum* in the Baths of Diocletian) of a crucified man with an ass's head, saluted by a smaller figure, and an inscription in Greek reading, "Alexamenos

worships his god." Whether this is a crude caricature of the crucifixion of Christ or whether it has some other meaning—perhaps it represents a divinity of the Sethian Gnostics—is not certain. The date of the drawing is perhaps about the beginning of the third century A.D.

Even in the time of Julius Caesar and immediately before the founding of the empire the Forum Romanum no longer seemed sufficient for the public affairs of so large a city as Rome. Julius Caesar, therefore, laid out a new forum, and several of the later emperors did

The Archeology of the New Testament, 1981, s. 228

<https://archive.org/details/archeologyofnewt0000fine/page/228/mode/2up?q=Alexamenos>

Andrew Hilliard Atteridge (1852-1941)
anglo-irlandzki dziennikarz katolicki, autor artykułów
w *Encyclopædia Britannica*, wyd. 9 [pod inicjałami „AHA”]
oraz *The Catholic Encyclopedia*, wyd. 1913

Wydaje się zatem, że słynne *graffito* zamiast być bluźnierczą karykaturą kultu chrześcijańskiego, ucieleśniającą oszczerstwo o oślej głowie, jest zwykłym rysunkiem – niekoniecznie karykaturą – gnostyckiego czciciela, noszącego imię Aleksamenos, modlącego się przed figurą Anubisa trzymającego symbol życia. Ta teoria mówiąca o takim sensie **ma niemało zwolenników**.

It would seem, then, that instead of being a blasphemous caricature of Christian worship, embodying the ass's head calumny, the famous *graffito* is a rudely

13

Blackfriars

drawn picture—not necessarily a caricature—of a Gnostic devotee, Alexamenos by name, in prayer before a figure of Anubis holding the symbol of life.*
This theory of its meaning has not a few supporters.

Vol. II. **BLACKFRIARS** April
No. I. 1921
(With which is incorporated *The Catholic Review*)

CONTENTS

	PAGE
THE DEADLOCK IN IRELAND By Lady Sykes	3
AN EARLY ANTI-CHRIS- TIAN CALUMNY By A. Hilliard Atteridge	8
NEW TRUMPETS AND OLD UNCERTAINTIES By Robert Keable	15

AN EARLY ANTI-CHRISTIAN CALUMNY

READERS of Wiseman's *Fabiola* will remember how when Corvinus tries to provoke Pancratius to a quarrel he calls the Christian boy "a cowardly worshipper of an ass's head." The author explains

https://archive.org/details/sim_new-blackfriars_1921-04_2_13

prof. John P. Lundy (1823-1892)
pastor episkopalny, kapelan więzienny

Lundy twierdzi, że ten obraz w rzeczywistości ukazuje egipskiego boga Anubisa. (...) Debata wokół kwestii, czy obraz z Pedagogium przedstawia Chrystusa czy też egipskiego boga Seta/Setha jest **nierozstrzygnięta**.

S. Acharya, **Suns of God**
Adventures Unlimited Press, Kempton 2004, s. 258
<https://archive.org/details/sunsofgodkrishna0000sach>

Nevertheless, CE maintained that a “very important monument” dating to the early third century depicts the crucifixion “openly.” This image—the one of the ass-headed god, mentioned by Tertullian—is Pagan-made, apparently to ridicule the Christian religion. This graffito, discovered on a beam “in the Pedagogium on the Palatine,” depicts a man with an ass’s head, wearing a loincloth and affixed to a crux immissa or “regular Latin cross.” Near the crucified ass-man is another man “in an attitude of prayer,” underneath whom it is written “Alexander adores God.” This image, housed in the Kircherian Museum in Rome, “is but an impious caricature in mockery of the Christian Alexamenos,” drawn, concludes the CE, “by one of his pagan comrades” in the Pedagogium. CE claims this crucifixion scene is relevant in that it shows that Christians “used the crucifix in their private devotions, at least as early as the third century.”

CE= Catholic
Encyclopaedia

If this ass-headed god is not Christ, it is another god, centuries before Christ himself was ever pictured as crucified, which would explain the Catholic Encyclopedia’s insistence on making it a mockery of Christ himself. Lundy claims that this image is in reality the Egyptian god Anubis, although Anubis’s original head was that of a jackal. Anubis, the “forerunner” of Osiris, is the “personification of the summer solstice,”⁵³ equivalent to John the Baptist, and he is indeed depicted in cruciform. The debate over whether or not the Pedagogium image represents him, Christ or the Egyptian god Set/Seth is inconclusive,⁵⁴ and it must be kept in mind that there was a Gnostic Christian group called Sethians, who may well have worshipped the ass-headed god. In reality, both sides of the twin-faced god—Horus and Set, in this case—have been depicted as crucified.

Dlaczego Lundy odrzuca chrześcijańską interpretację tego graffiti? On sam wyjaśnia:

Meanwhile there is one thing which serves to confirm this view of the matter, with which I shall close this chapter. I have already stated that no crucifix of an early date has been found in the Catacombs. It is claimed by the Italian antiquarian Garrucci, that a blasphemous crucifix of Christ with an ass’s head, has been found on the wall of a vault, perhaps the cell of a slave of one of Cæsar’s household, on the Palatine hill, intended to ridicule some poor Christian who, like his fellows, may have had a private and genuine crucifix in use. It is enough to say that this ass’s head is the head of Anubis, or Thoth, the Egyptian Mercury and custodian of the dead. It is Garrucci’s inference that this *graffiti* caricature is that of the crucifixion of Christ, in order to claim as early a date as possible for all crucifixes. There are two good reasons for rejecting this inference: (1) Because a comparison of this supposed caricature with Anubis proves it to be the latter;¹ and (2) Garrucci has deliberately misrepresented the Ordination scene in the Cemetery of St. Ermete as given by Bosio, in changing the position of the Bishop’s hand a few inches *above* the head of the Deacon, whereas in Bosio’s work, from which it is originally copied, the hand is *upon* the head; and this change doubtless is made with the design to favour the modern Romish mode of ordination.² For this reason one can not be sure that Garrucci’s drawing of this so-called blasphemous crucifix is correct, and I therefore herewith give King’s, and one of Anubis from Count Caylus, so that they may be compared, as in the plate.³ Mr. King’s explanation is this: “Amongst the most frequent and most important type of all, is the jackal-headed god Anubis, usually represented in his ancient form, but occasionally with both a human and a jackal’s head, often bearing the caduceus of Hermes to denote his office of conducting departed souls through the planets to their

¹ C. W. King’s *Gnostics*, &c. p. 90. London, 1864.

² Compare these in Figs. 161–162, as given by Bosio, p. 565, and Garrucci, II. tav. 82.

³ *Recueil D’Antiquités*, tom. 1 and 4, pl. 32 and 16.

FIG. 21.—Anubis as Guardian of the Dead.

crook in his hand, the loins girt with a belt having long and flowing ends; but on closer examination the figure resolves itself into the double-headed Anubis, the head of the lamb doing duty for that of the jackal springing from the same shoulders as the man's, whilst the curved ends of the girdle becomes the long and curly tail of the beast. By this, too, we are enabled to understand a rude drawing lately discovered on the wall of a vault on the Palatine, which represents this jackal-headed figure nailed to the cross, with the inscription—*ΑΛΕΞΑΜΕΝΟΣ ΣΕΒΕΤΕ ΤΟΝ ΘΕΟΝ* (Alexamenos adores his god); in reality the work of some pious Gnostic, but which is usually looked upon as a heathen blasphemy, because the jackal's head is taken for that of an ass."

Necessity and Art-Teaching of the Catacombs.

61

FIG. 22.—The Gnostic Anubis.

"jackass." "The shadow of an ass," was the old Greek and Roman proverb, as used by Menander. Apuleius uses it for something silly and foolish; and Celsus says: "The Christians and Jews most stupidly contend with each other, and this controversy of theirs differs in nothing from the proverb about the contention for the shadow of an ass."

But the figure discovered on the wall of the Palatine is not such as Tertullian describes; though in some of the old rude Gnostic gems, Anubis has somewhat the appearance of an ass, except that the ears are not so long. Thoth or Mercury being the conductor and guardian of departed souls, and presiding at their trial, is a pagan type of Christ; and when he appears at all in the

genuine Christian monuments, it is not as this jackal-headed Gnostic figure of Anubis, but as the human figure of the Greek and Roman Mercury. He is thus represented in connection with the ascent of Elijah in a fresco-painting of the Cemetery of St. Calixtus.³

Monumental Christianity or the Art and Symbolism of the Primitive Church, 1876, s. 59-61

<https://books.google.pl/books?id=Wi9HAQAAMAAJ>

Nawet gdyby poprawna była chrześcijańska interpretacja graffiti z Palatynu, zwolennicy ukrzyżowania w ogóle nie biorą pod uwagę takiej realnej możliwości, że *może to być tylko materialna ekspresja własnych przekonań religijnych, a nie faktu historycznego*.

W naukowym podejściu do tłumaczenia słów Biblii nie można/nie powinno się bazować na odkryciach mających *niepewną* wymowę. I wcale nie jest istotne to, że *ja osobiście* mam takie zdanie czy też jakaś część z puli **518 tłumaczy**, których nazwiska podałem w moim artykule „Semantyka greckiego słowa σταυρός (*stauros*)”¹¹. Istotny jest tutaj fundamentalny fakt, że *wśród uczonych* (=w nauce) nie ma tutaj consensusu. Gdyby był, to co innego.

¹¹ <https://archive.org/details/semantyka-stauros>.